

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии
ISSN 2664–9950 (Print)
ISSN 2707–6385 (Online)
2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 44–55
doi 10.15421/26190203
<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(477)»1920/1921»

**Повстанство Катеринославщини
у 1920–1921 рр. за «Звітом
Катеринославської губернської
надзвичайної комісії»**

Д. В. Архирейський

доктор історичних наук, доцент

ORCID: 0000–0003–0105–3510

Researcher ID: S-6325–2018

siverin47@ukr.net

А. В. Буланова

бакалавр історії та археології

angelinaa471@gmail.com

*Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,*

проспект Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49000

Анотація. *Мета статті* – з'ясувати та проаналізувати дані звіту Катеринославської губернської надзвичайної комісії про дії регіонального повстанського руху на завершальному етапі революції 1917–1921 рр. *Методи дослідження:* хронологічний, порівняльний, біографічний. *Основні результати:* виявлено масив даних «Звіту Катеринославської губернської

надзвичайної комісії» про повстанський рух на теренах губернії у 1920–1921 рр.; проаналізована термінологія державного документу, яка має стосунок до боротьби з повстанцями; встановлено, що катеринославські чекісти виокремлювали два основні різновиди повстанства – махновський та петлюрівський; описана динаміка розгортання повстанського руху на Катеринославщині на завершальному етапі революції; виявлені ідеологічні підвалини державної протидії повстанству; акцентовано увагу на найбільш характерних засобах боротьби Катеринославської губернської надзвичайної комісії з українським збройним рухом опору. *Практичне значення:* результати роботи можна використовувати у синтетичних працях з історії України періоду революції 1917–1921 рр., для розробки спеціальних курсів з історії України. *Оригінальність:* робота є цілком оригінальною, містить критику комплексного історичного джерела, має елементи порівняльного аналізу. *Наукова новизна:* вперше здійснена спроба комплексного вилучення зі «Звіту Катеринославської губернської надзвичайної комісії» та аналіз даних про динаміку повстанського руху на території губернії в 1920–1921 рр., а також про заходи чекістів з його придушення. *Тип статті:* оглядова.

Ключові слова: Катеринославська губернія; повстанський рух; чекісти.

Надіслана до редколегії 16.09.2019

Прорецензована 22.12.2019

Рекомендована до друку 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 44–55

doi 10.15421/26190203

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(477)»1920/1921»

Повстанчество
Екатеринославщины в 1920–1921 гг.
по «Отчету Екатеринославской
губернской чрезвычайной
комиссии»

Д. В. Архирейский

доктор исторических наук, доцент

ORCID: 0000–0003–0105–3510

ResearcherID: S-6325–2018

siverin47@ukr.net

А. В. Буланова

бакалавр истории и археологии

angelinaa471@gmail.com

Днепропетровский национальный университет
имени Олеся Гончара,
проспект Гагарина, 72, Днепро,
Украина, 49000

Аннотация. *Цель статьи* – выяснить и проанализировать данные отчета Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии о действиях регионального повстанческого движения на завершающем этапе революции 1917–1921 гг. *Методы исследования:* хронологический, сравнительный, биографический. *Основные результаты:* выявлен массив данных «Отчета Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии» о повстанческом

движении на территории губернии в 1920–1921 гг.; проанализирована терминология государственного документа, которая имеет отношение к борьбе с повстанцами; установлено, что екатеринославские чекисты выделяли две основные разновидности повстанчества – махновское и петлюровское; описана динамика развертывания повстанческого движения на Екатеринославщине на завершающем этапе революции; обнаружены идеологические основы государственного противодействия повстанчеству; акцентировано внимание на наиболее характерных средствах борьбы Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с украинским вооруженным движением сопротивления. *Практическое значение:* результаты работы можно использовать в синтетических трудах по истории Украины периода революции 1917–1921 гг., для разработки специальных курсов по истории Украины. *Оригинальность:* работа вполне оригинальна, содержит критику комплексного исторического источника, имеет элементы сравнительного анализа. *Научная новизна:* впервые предпринята попытка комплексного извлечения из «Отчета Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии» и анализа данных о динамике повстанческого движения на территории губернии в 1920–1921 гг., а также о чекистских методах его подавления. *Тип статьи:* обзорная.

Ключевые слова: Екатеринославская губерния; повстанческое движение; чекисты.

Направлена в редколлегию 16.09.2019

Прорецензирована 22.12.2019

Рекомендована в печать 26.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 44–55

doi 10.15421/26190203

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK DK265.8.U4

**Katerynoslav Region rebellion in
1920–1921 according to the Report
of the Katerynoslav Provincial
Emergency Commission**

D. V. Arkhireyskyi

D.S (History), Associate Professor

ORCID: 0000–0003–0105–3510

ResearcherID: S-6325–2018

siverin47@ukr.net

A. V. Bulanova

Bachelor of History and Archeology

angelinaa471@gmail.com

Oles Honchar Dnipro National University
72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010

Abstract. *The purpose of the article* is to find out and analyze the data of the report of the Katerynoslav Provincial Extraordinary Commission on the actions of the regional insurgent movement at the final stage of the revolution of 1917–1921; to prove the scientific significance of this historical source for further studies of the events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 and of the Ukrainian rebel movement during the Revolution and in the post-revolutionary time. *Methods of research:* chronological, comparative, biographical. *The main results:* an array of data from «The Report of the Katerynoslav Provincial

Extraordinary Commission» on the rebel movement on the territory of the province in 1920–1921 was discovered; the terminology of the state document related to counterinsurgency has been analyzed; it was established that the Katerynoslav Chekists distinguished two main types of insurgency – Makhno and Petliur; describes the dynamics of the deployment of the insurgent movement in Katerynoslav region at the final stage of the revolution; ideological foundations of the state counteraction to the insurgency have been identified; focuses on the most characteristic means of fighting the Katerynoslav Provincial Emergency Commission against the Ukrainian armed resistance movement. *Practical significance:* the results of the work can be used in synthetic works on the history of Ukraine during the revolution of 1917–1921, to develop special courses in the history of Ukraine. These materials can also be used to promote historical knowledge. *Originality:* the work is completely original, contains criticism of a complex historical source, has elements of comparative analysis. *Scientific novelty:* first attempt was made to comprehensively withdraw from «The Report of the Katerynoslav Provincial Emergency Commission» and to analyze data on the dynamics of insurgent movement in the province in 1920–1921, as well as measures of the Chekists to suppress it. *Type of article:* overview.

Keywords: Katerynoslav province; rebel movement; the Chekists.

Received 16.09.2019

Reviewed 22.12.2019

Accepted 26.12.2019

Постановка проблеми. 1994 року дніпропетровський історик В. Ченцов упорядкував та видав збірку документів і матеріалів під загальною назвою «Звіт Катеринославської губернської надзвичайної комісії. (З 1 січня 1920 р. – до 1 листопада 1921 р.)» (*Отчет*, 1994). Основу цієї збірки складає звіт про діяльність зазначеної губернської установи за два останні роки Української революції – 1920 та 1921. Звіт Катеринославської губернської надзвичайної комісії (далі – звіт губчека), яку на початку 1920 р. очолив Рудаков, уперше і востаннє виданий наприкінці 1921 р. у власній друкарні цього органу під грифом «Цілком секретно» і російською мовою (*Отчет*, 1994, с. 17), у зазначеній збірці відображено факсиміле.

Документ за багатьма показниками є унікальним. Він масштабний, надзвичайно інформативний і відвертий, стосується багатьох аспектів життя Катеринослава і губернії наприкінці революції. Позаяк чекістські структури того часу мали прямий стосунок до абсолютної більшості політичних, соціально-економічних, національно-культурних процесів, то звіт слід визнати важливим джерелом не тільки з історії діяльності цієї установи, але й історії регіону в цілому. Таким чином, звіт достатньо повно інформує і про репресивно-каральну діяльність Катеринославської губчека, і про об'єкти цих репресій.

Історіографія. Однією з магістральних тем звіту є антирадянський повстанський рух Катеринославщини відповідного часу. Зауважимо, український повстанський рух доби революції 1917–1921 рр. наразі представлений солідною історіографією, передовсім вітчизняною (Архирейський, 2015; Белаш. А. и Белаш В., 1993; Верстюк, 1991; Ганжа, 1992; Гончар, 2007; Котляр, 2003; Тимошук, 1996). Окремі праці присвячені й повстанцям Катеринославщини, включаючи махновців (Дутчак, 2008; Ковальчук, 2009; Мельник, 2018), проте відсутні синтетичні дослідження повстанського руху, зокрема антирадянського, Катерино-славського Подніпров'я. Характерно, що зазначений звіт губчека явно недостатньо використовується дослідниками. Отож ставимо за мету проаналізувати той масив інформації, що має безпосередній стосунок до повстанського руху.

Мета дослідження – з'ясувати та проаналізувати дані звіту Катеринославської губернської надзвичайної комісії про дії регіонального повстанського руху на завершальному етапі революції 1917–1921 рр.

Джерела. Основним джерелом дослідження є власне «Звіт Катеринославської губернської надзвичайної комісії. (З 1 січня 1920 р. – до 1 листопада 1921 р.)», що зумовлюється метою роботи.

Звіт розміщується на 150 (без додатків) сторінках, 63 з яких містять інформацію про ті чи інші аспекти повстанського руху та урядову боротьбу з ним. Тематично досліджувані дані звіту можна поділити на такі блоки: 1) пояснення природи повстанського руху; 2) пояснення причин та особливостей створення та діяльності «апарату» надзвичайної комісії, задіяного у «боротьбі з бандитизмом»; 3) махновщина; 4) пропетлюрівські повстанський рух та підпілля. Географічно звіт охоплює всю територію тодішньої Катеринославської губернії – лівобережну, і правобережну її частини. Він має очевидну хронологічну основу, що дозволяє відповідним чином відстежити динаміку розвитку в губернії повстанського руху і водночас полегшує можливість перевірки тих чи тих даних досліджуваного документу на достовірність.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з офіційної доктрини владної компартії про класову боротьбу як стрижень усіх соціально-економічних та політичних процесів, автори звіту губчека пояснювали причини повстанського руху «куркульським засиллям на селі», мовляв, «при підтримці бандитських елементів куркулі почали фактично перебирати владу до своїх рук, поневолюючи та експлуатуючи найбільш бідну частину населення і всіляко переслідуючи незаможне селянство»¹ (*Отчет*, 1994, с. 40). Таким чином, заможні селяни (куркулі) офіційно проголошувалися призвідниками, організаторами збройних виступів проти радянської влади, а виконавці, учасники цих виступів іменувалися бандитами. Така схема не передбачала використання терміну «повстанський рух», замість нього вживалося кліше «бандитизм». Отож дії урядових сил, включно з чекістами, проти повстанців офіційною мовою називалися боротьбою з бандитизмом.

Доктрина класової боротьби ідеологічно обґрунтовувала право більшовиків на застосування сили у підкоренні села. Урядова пропаганда пояснювала, що держава просто допомагає незаможникам позбавитися ярма куркулів. Позаяк незаможники неорганізовані і їх «співчуття Радянській владі могло б залишитися платонічним та абстрактним», влада брала до своїх рук справу формування на селі комітетів незаможних селян, т. зв. комнезамів. Катеринославські чекісти бачили можливість використання цих органів у безпосередній боротьбі з повстанцями (*Отчет*, 1994, с. 41). Таким чином, організації незаможних селян ставали і знаряддям придушення повстанського руху, і засобом встановлення комуністичної влади в українському селі.

Звісно, заради непорочності концепції класової боротьби автори звіту губчека готові були вида-

¹ Тут далі переклад автора.

вати бажане за дійсне, всіляко підкреслюючи, що село переживає власну громадянську війну. Тим не менш, інколи у звіті фіксується реальний стан справ у селі. Наприклад, характеризуючи ситуацію в губернії на осінь 1920 р., чекісти проговорилися, що «сільське населення (без винятку. – Д. А.) особливо вороже ставилося до радвлади на ґрунті мобілізації та продрозверстки, й іноді незаконних дій окремих представників влади. При проведенні продрозверстки майже усюди доводилося застосувати збройну силу» (Отчет, 1994, с. 42). Як бачимо, катеринославські чекісти в цілому розуміли, що антирадянський селянський рух опору викликався насправді аграрною політикою режиму, проте не вважали за доцільне відмовлятися від ідеологічних підвалин своєї влади. Навпаки. – вони вважали логічним і природним посилення військово-репресивної засобів впливу на село.

Катеринославські чекісти констатували, що станом на січень 1920 р. коли надзвичайна комісія відновила свою діяльність, вона не мала достатніх сил для боротьби проти місцевих повстанців. При губчека вже тоді діяв спеціальний батальйон, але ненадійний, бо мав «махновсько-повстанський характер», тому його одразу перевели на казармене становище (Отчет, 1994, с. 34). Для бійців батальйону і співробітників губчека не вистачало військового спорядження, отож, було вирішено вилучати таке у населення і передавати чекістам. У травні 1920 р. з Харкова до Катеринослава прибув 106 батальйон Внутрішньої охорони республіки чисельністю 654 чол. Пізніше він буде перейменований у 236-й батальйон. Протягом травня 1920 – жовтня 1921 рр. цей батальйон брав активну участь у переслідуванні повстанців в околицях губернського центру, вилученні у селян зброї, облавах на дезертирів, вартовій службі (Отчет, 1994, сс. 66–68). Махновці восени 1919 р. знищили в Катеринославі в'язниці, тому вже у січні 1920 р. чекісти ухвалили «розпочати обладнання при губчека слідчої тюрми на 300 чоловік...» (Отчет, 1994, с. 35). Крім тюрми, у розпорядженні катеринославських чекістів був ще й концтабір (Отчет, 1994, с. 97).

На початку весни 1920 р. активізувалися повстанці, у зв'язку з чим Катеринославська губчека розробили «проект боротьби з бандитизмом та антирадянськими організаціями», для реалізації якої запросили додаткові сили, що потрібні були для створення чекістських структур у повітах, а також для впровадження агентури у повстанські загони. Незважаючи на задоволення цього прохання і початок формування чекістами повітових політбюро, автори звіту констатували відсутність «відчутних результатів» (Отчет, 1994, с. 36). Першими у травні 1920 р. були створені політбюро в Синельниковому

та Нікополі. Тоді ж з'явилися відділи губчека по боротьбі зі спекуляцією та бандитизмом. Звітуючи про результати діяльності відділу по боротьбі з бандитизмом, автори звіту описали її таким чином: «Передовсім відділом створені були на місцях апарати, які своїми мацаками охопили всю губернію. По всій губернії розкинута була мережа інформаторів та розвідників і були вжиті заходи щодо впровадження їх у дійсні банди. Праця співробітників зводилася не лише до встановлення складу, озброєння і маршруту банд, але й спрямована була у бік розкладання банд і залучення їх на бік радвлади чи, шляхом знищення ватажків, – до розпилення. У справі розпилення велику роль зіграли амністовані бандити...» (Отчет, 1994, с. 94).

Впровадження агентури у повстанські загони та інформаторів у селянське середовище стало важливою складовою в діяльності Оперативного штабу по боротьбі з бандитизмом. У звіті губчека зазначалося, що у серпні 1921 р. «була здійснена чистка інформаторського апарату», після чого роботу на чекістів продовжили 151 секретний співробітник та 602 інформатори. Автори звіту не приховували, що інформатори працювали на платній основі (Отчет, 1994, с. 96).

Активізація руху Н. Махна влітку 1920 р. змусила керівників катеринославських чекістів замислитися про «необхідність створити єдиний центр для боротьби з цим архібандитом» та розробити проєкт боротьби з махновщиною (Отчет, 1994, с. 37). Через відсутність структур губчека у повітах уся робота місцевих чекістів «зосереджувалася на центрі Катеринославщини, тобто Катеринославі, що, звісно, з точки зору боротьби з контрреволюцією та махновщиною в загальнодержавному масштабі було значним дефектом...» (Отчет, 1994, с. 37).

Новий голова Катеринославської губчека О. Альпов ініціював у серпні 1920 р. структурне зміцнення повітових політбюро, аби наблизити діяльність чекістів безпосередньо до сільської місцевості. Роботу з організації єдиної системи придушення повстанського руху Альпов продовжив створенням у повітах т. зв. політичних трійок, до складу яких, крім керівника політбюро, входили вищий військовий начальник повіту і представник повітового комітету партії (Отчет, 1994, сс. 38, 39). Паралельно при губчека створювалась «особливоударна група по боротьбі з бандитизмом», яка діяла до березня 1921 р. як у самому Катеринославі, так і в повітах губернії, зокрема Криворізькому, Верхньодніпровському (Отчет, 1994, сс. 39, 91, 92). На думку авторів звіту, ця група уславилась розгромом махновського підпілля на Павлоградщині, яке мало зв'язок з отаманом Бровою. У березні 1921 р. на базі відділу по боротьбі з бандитизмом було

створено Оперативний штаб губчека по боротьбі з бандитизмом (Отчет, 1994, сс. 92, 93).

Як низові осередки для придушення повстанського руху з літа 1920 р. використовувалися комітети незаможних селян (Отчет, 1994, сс. 41). З осені 1920 р. губчека практикує висилання в райони найбільшої активності повстанців посиленних загонів по боротьбі з бандитизмом, які мали право вживати надзвичайні заходи до розстрілів включно (Отчет, 1994, сс. 46, 56, 57). Описані структури стали основою для створення наприкінці 1920 р. мережі постійних (військових) нарад по боротьбі з бандитизмом (Архирейський, 2018).

Після Кронштадтського повстання у березні 1921 р. діяльність українських чекістів із придушення збройного руху селянства урізноманітнілася. Від репресій, звісно, не відмовилися, їх навіть посилили. Вже у березні прокотилася хвиля масових арештів меншовиків, есерів, анархістів (Отчет, 1994, сс. 47, 75). Втім, пригасити повстанський рух влада намагалася і в інші способи: впроваджувалася нова економічна політика, повстанцям також оголошувалася амністія, звісно, на урядових умовах. Чекісти в цей час практикували ведення переговорів, намагаючись внести розкол в їхні лави. Амністовані повстанці бралися на облік і потрапляли під щільний нагляд чекістів (Отчет, 1994, с. 48). Робота катеринославських чекістів з амністованими повстанцями дійшла до того, що в травні 1921 р. з них почали формувати Особливий кавалерійський загін чисельністю у 80 шабел: ренегатів залучали до переслідування ще діючих повстанців (Отчет, 1994, с. 95). Утім, ренегатам довіряли мало, тому загін проіснував лише місяць.

7-а губернська партконференція, що відбулася наприкінці липня 1921 р., заслухавши доповідь тодішнього голови губчек О. Трепалова, визначила роботу чекістів «в області боротьби з бандитизмом, а саме: запровадження інформування в бандах, ретельний облік їх, вживання заходів щодо розкладання цих банд, залучення тих із них, хто щиро кається, до лав борців радвлади з махновщиною тощо; широка участь комнезамів у справі збройного викорінення бандитизму є цілком правильною...» (Отчет, 1994, с. 62).

Вагому частину звіту Катеринославської губчека присвячено махновщині. Це й не дивно, адже Катеринославщина була базовою зоною дії цього різновиду українського повстанського руху. Зрозуміло, що катеринославські чекісти несли пряму відповідальність за придушення махновщини. Дані звіту про махновщину значною мірою доповнюють наші уявлення про повстанський рух у цілому.

Перша згадка про махновщину розміщується вже на початку звіту. Описуючи «загальну кон'юнктуру на Катеринославщині у грудні 1919 р.», тобто у переддень і в момент появи тут Червоної армії, автори документу звинувачують махновців у руйнації багатьох будинків у губернському центрі, а також мосту через Дніпро (Отчет, 1994, с. 31). Отож саме махновці, на думку червоних переможців, були винні в тому, що «місто являло руїну у повному сенсі цього слова...».

Махновці мали прямий стосунок до підризу катеринославського залізничного мосту, але ж автори звіту губчека не бажають повідомляти, за яких обставин це сталося (махновці тим самим намагалися не допустити прориву з лівого берега білих бронепотягів під час запеклих боїв за місто у листопаді 1919 р.) (Белаш А. и Белаш В., 1993, с. 339). Крім того, автори звіту чомусь не вважають за необхідне повідомити, що й білі доклали руку до руйнації Катеринослава. Напевно, це пояснюється тим фактом, що білі на момент січня 1920 р. вже відійшли за Перекоп, у той час як у селах Катеринославщини «царювали і бешкетували різноманітні «батьки» й «отамани», які чинили власний суд і розправу над беззахисним мирним населенням, експлуатуючи його всіма засобами, доступними діячам великої дороги...» (Отчет, 1994, с. 31). Складається враження, що чекістам було важливо максимально обезлюднити повстанство, приписавши йому весь очевидний та уявний негатив, адже воно залишалося в регіоні єдиною серйозною збройною силою опору більшовицькій владі.

З весни 1920 р. махновщина пожвавилася. Активність повстанців чекісти намагалися нівелювати посиленням агентурної роботи, в тому числі у червоноармійських підрозділах, які використовувалися проти махновців (Отчет, 1994, с. 36). Це може свідчити, що махновська агітація мала вплив на червоноармійців, більшість яких складали мобілізовані селяни. У травні махновський рух, на думку чекістів, становив особливу загрозу для губернії. Автори звіту губчека не приховували, що «навіть такий значний центр, як Катеринослав, був у постійному страху перед вторгненням Махна, жахи нашістья якого він вже двічі переживав» (Отчет, 1994, с. 37). Очевидно, що Махно викликав страх не стільки у населення, скільки у комуністів. Аби виправдати ці страхи, автори звіту переконували, що чутки про можливий напад махновців на Катеринослав навмисно поширювала повстанська агентура, яка діяла в місті (Отчет, 1994, с. 37). Реальна активність та уявна загроза махновців і спонукали катеринославських чекістів об'єднувати зусилля основних органів влади для протистояння повстанцям.

Вдруге пік активності махновців чекісти Катеринослава фіксували у серпні 1920 р. В цей час із Криму вели наступ частини Російської армії П. Врангеля, які незабаром з'явилися і під Катеринославом. Комуністи явно боялися злуки Врангеля з Махном, розуміючи, що Катеринославщина буде втрачена. Страхи катеринославських властей були обґрунтовані, адже у період 22–25 серпня махновське формування мало серію боїв у районі Новомосковська – Павлограда (Архирейський, 2015, с. 135). На щастя для місцевих комуністів, Махно продовжив рейд на Донщину, повернувшись із якого на Старобільщину, уклав наприкінці вересня військово-політичний союз із урядом УСРР (Архирейський, 2015, сс. 139, 140).

Цікаво, що автори звіту, описуючи діяльність Катеринославської губчека у жовтні – першій половині листопада 1920 р., ні слова не сказали про цей союз, констатуючи лише факт «затишшя бандитського повстанського руху» (Отчет, 1994, с. 43). А це затишшя не було випадковим, адже 1 жовтня махновське командування звернулося до всіх своїх територіальних загонів з вимогою припинити збройну боротьбу проти червоних і зосередитися на протистоянні з білими (Архирейський, 2015, с. 140). Аби чекісти на місцях не спровокували своїми діями повстанців, постановою від 10 листопада повітові політбюро позбавлялися права застосовувати вищу міру покарання – розстріл (Отчет, 1994, сс. 43, 44).

26 листопада Катеринославська губчека отримала від свого харківського керівництва телеграму «про порушення Махном укладеного з ним перемир'я та про перехід його до активних дій проти радвлади» (Отчет, 1994, с. 45). У звіті зафіксована реакція чекістського керівництва Катеринославщини, і щирість викладу не залишає сумнівів стосовно того, що на губернському рівні чекісти не знали про підготовку М. Фрунзе та уряду УСРР до розриву з махновцями. Ця необізнаність чекістів на місцях, з одного боку, гарантувала таємницю антимахновської операції (махновська розвідка явно прогавила спланований масовий напад на повстанців в усіх пунктах їхнього перебування), з іншого – внесло певний хаос у дії низових структур державної репресивної системи. Керівники катеринославських чекістів, наприклад, екстрено скликали 26 листопада нараду, аби визначитися з подальшими діями. Було вирішено створити оперативну трійку – «з надзвичайними повноваженнями – з охорони міста і губернії» (Отчет, 1994, с. 45). Цій трійці підпорядковували іншу новостворену – з охорони залізниці. У бойову готовність приводились чекістські війська – 236-й батальйон губчека та 20-а бригада військ внутрішньої служби

(Отчет, 1994, сс. 45, 46). Катерино-славських чекістів у цей час дуже турбувала проблема прихильності червоноармійців частин, дислокованих у губернії, до махновців (Отчет, 1994, с. 46). Район станції Чаплине визначався як зона найбільшої активності повстанців у губернії на кінець листопада 1920 р.

За незначними винятками, катеринославські чекісти у подальшому не брали участь у бойових діях проти махновців, хоча сприяли їх остаточному розгрому. Як і в інших регіонах України, на Катеринославщині після розриву радянської влади з Махном були заарештовані всі анархісти (Отчет, 1994, с. 75), які, безперечно, перебували на обліку губчека.

У звіті губчека зазначалось, що в грудні 1920 р. формування Махна знов наблизилось до Катеринослава, у зв'язку з чим містом поповзли «сенсаційні чутки провокаційного характеру» (Отчет, 1994, с. 108). Справді, 22 грудня рейдувальна армія махновців перейшла по кризі Дніпро з лівого берега на правий у районі Плоскої Осокорівки (Архирейський, 2015, с. 180). Проте шлях повстанців пролягав у бік Кривого Рогу, тому негайно створена чергова революційна трійка (у складі начальника особливого відділу розташованої в губернії 1-ї кінної армії, голови та начальника особливого відділу губчека) виявилася непотрібною. Незважаючи на те, що в подальшому основні сили махновців оперували далеко від Катеринослава, губчека переймалася проблемою виявлення осіб, які симпатизували чи співдіяли з повстанцями. За наказом особливого відділу Харківського військового округу катеринославські чекісти, наприклад, створювали трійки-комісії з покращення побуту червоноармійців. Незважаючи на назву цих структур, насправді вони займалися «вилученням махновського елемента з частин Червоної армії». Як відверто зізнавалися автори звіту, «робота цих трійок проявилася в організації широкої агентурно-інформаторської мережі, реєстрації колишніх махновців і політично неблагонадійних осіб» (Отчет, 1994, с. 109).

Як відомо, безпосереднє оточення Махна продовжувало боротьбу до серпня 1921 р., після чого вийшло за межі України. Втім, на Катеринославщині продовжували оперувати дрібніші махновські територіальні загани. Саме з махновцями Павлоградщини з весни 1921 р. вели переговори чекісти, пропонуючи амністію (Отчет, 1994, с. 48). Внаслідок здалися 275 повстанців на чолі з отаманами Мирним, Міхненком, Клещенком, Лобком, Пушкарьовим (Отчет, 1994, сс. 94, 126). На Новомосковщині у жовтні 1921 р. проти отамана Начиненого воював 106-й батальйон губчека (Отчет, 1994, с. 68). За даними звіту, якщо наприкінці 1920 р. у губернії нараховувалося 55 «значних

і дрібних банд», то наприкінці червня 1921 р. катеринославські чекісти фіксували лише 10 загонів, частина з яких була виключно кримінальними (Отчет, 1994, с. 95).

Звіт губчека весною 1921 р. нараховував 20 таких загонів із 60-ти на всій Україні (Отчет, 1994, с. 93). В основному це були махновські формування, хоча з 1920 р. чекісти все частіше фіксували активність на Правобережжі й петлюрівських отаманів. На 1 ж серпня їх залишалося лише шість, хоча «потім бандитизм почав знову розвиватися з огляду на перехід у губернію махновських загонів і через проведення кампанії зі збору продподатку». Таким чином, на середину серпня катеринославські чекісти нараховували вже 12 повстанських загонів із 900 бійцями (Отчет, 1994, сс. 95, 96). За півмісяця три загони на чолі з отаманами Марусею, Калеником, Забудьком й Іванюком приєдналися до основного формування Махна, залишивши межі Катеринославської губернії. Загони ж отаманів Коваленка, Левченка, Петраша, Панченка, Бруховича, Пискуна, Савченка та Збруєва були розгромлені (Отчет, 1994, с. 96). На початку осені 1921 р., таким чином, на переконання чекістів, у губернії продовжував боротьбу лише загін отамана Антощенка.

З осенню 1921 р., коли у Південній Україні вже проявилися ознаки голоду 1921–1923 рр., традиційно пов'язують загальний спад активності повстанського руху. Катеринославщина, звісно, не була винятком, але порівняно з літом наприкінці 1921 р. на території губернії продовжували боротьбу махновські отамани Комреч (Павлоградщина), Іванов (Криворіжжя) та Начинений (Новомосковський та Катеринославський повіти) (Отчет, 1994, с. 96). Восени були ліквідовані загони Канівця, Литвиненка, Денисенка (Отчет, 1994, с. 97).

Окрему частину звіту складають матеріали судових справ, серед яких є справа катеринославської організації «Група Батька Махна» (Отчет, 1994, с. 167). У справі відсутня хронологічна прив'язка, але з контексту викладу ясно, що йдеться про 1921 р. Групу очолював «колишній ад'ютант Микола Корн (Гранау)». До складу організації, крім керівника, входили ще п'ять осіб, включаючи анархістів. Група підтримувала зв'язок з отаманом Лентою, чий загін оперував у районі станція Синельникове, та повстанським загonom, який діяв в околицях села Романкове (у межах сучасного Кам'янського).

Звіт Катеринославської губчека чітко відмежовує петлюрівський повстанський рух від махновщини. За даними чекістів, у 1920 р. «на Катеринославщині існували петлюрівські повстанські комітети, пов'язані із закордонним ко-

мандуванням...» (Отчет, 1994, с. 84). На відміну від махновщини, петлюрівський рух мав, крім партизанських загонів, більш активне міське підпілля. Найактивніше цей рух проявляв себе у правобережній частині губернії, хоча окремі загони діяли і на Лівобережжі. Чекісти визнавали, що важливу роль у керуванні петлюрівським повстанством відігравала українська, особливо сільська, інтелігенція (Отчет, 1994, с. 84).

Особливу гордість авторів звіту викликала роль катеринославських чекістів у розгромі мережі петлюрівського підпілля. Одна із судових справ, доданих до звіту, так і називалася: «Петлюра та роль Катгубчека в його поразці на Україні» (Отчет, 1994, сс. 134–154). Фактичні дані цієї справи дозволяють реконструювати історію антирадянської боротьби українського патріотичного повстанства Нижнього Подніпров'я в 1920–1921 рр.

Звітуючись про боротьбу з національно-українським повстанським рухом, катеринославські чекісти прямо зазначали, що його коріння слід шукати в 1919 р., коли в денікінському тилу почалось організаційне об'єднання загонів та осередків підпілля, орієнтованих на підтримку УНР і керованих у 1921 р. Всеукраїнським центральним повстанським комітетом (Цупкомом) та петлюрівським командуванням (Отчет, 1994, с. 134). На Півдні значну роль в об'єднанні зусиль українських патріотів відіграв отаман А. Гулий-Гуленко. На Катеринославщині координатором від вищого командування був О. Нестеренко. На момент приходу наприкінці 1919 р. у губернію червоних тут діяли загони отаманів М. Малашка, Р. Федорченка, Г. Гниненка-Вовгури (у звіті – Гвіненко), Т. Гладченка, А. Рибалки-Зірки (Отчет, 1994, с. 134), більшість яких, з одного боку, мали в 1919 р. причетність до махновського руху, з іншого – тепер виступали під гаслами незалежної України. Отамани по-різному сприйняли прихід радянської влади. В цілому автори звіту поділили їх на три основні категорії: 1) махновські; 2) національно-українські (пропетлюрівські); 3) з невизначеною ідеологією або нейтральні, бо вони тимчасово не виступали проти радянської влади. До останніх чекісти віднесли отаманів Карпенка, Федорченка, Горященка, Черненка (Отчет, 1994, с. 135).

За даними чекістів, отаман Карпенко у першій половині 1920 р. особисто відвідав С. Петлюру у Кам'янці-Подільському й отримав від нього директиви щодо подальших дій українського повстанства. Директиви були такими: нелегально створювати повстанські комітети різного рівня – від сільських до губернських; у кожному повіті формувати повстанський курінь (полк); активних дій не розпочинати до спеціального наказу командування

(Отчет, 1994, с. 135). Повернувшись від Петлюри, Карпенко у червні 1920 р. організував з'їзд повстанських отаманів у Біловському лісі (правобережна частина Катеринославщини). На з'їзді було ухвалене рішення про створення мережі повстанкомів та призначено їх керівників (Отчет, 1994, с. 135). Очільником губерньського повстанкому став сам Карпенко (Отчет, 1994, с. 135). Активізація петлюрівської мережі навесні 1920 р. була спричинена польсько-українським наступом на Правобережжі.

Авторитетний отаман Федорченко, який називав себе анархістом, та його соратники Горященко та Пісчаний (Піщаний) відмовились приєднуватися до організації, вважаючи, що її створення допоможе Врангелю. Федорченко взагалі пропонував приєднатися до червоних, розраховуючи, що після перемоги над білими ті визнають заслуги українських повстанців (Отчет, 1994, с. 136). Зауважимо, через три місяці на такий союз із червоними зважиться Н. Махно, остаточно ліквідація загонів якого розпочалася після спільної перемоги над врангелівцями.

Більшість повстанців Правобережної Катеринославщини підтримали Карпенка, який, об'єднавшись з отаманами Пухальським та Чорновусом, виступив після з'їзду проти влади і в першому ж бою під селом Адамівка (сучасний Криничанський район) загинув. Повстанці обрали керівником губерньського повстанкому Федорченка, який встановив зв'язок з махновським отаманом М. Бровою, чиї загопи діяли на Лівобережжі. Незабаром Федорченко та Брова відправили до Криму свого посланця доктора Гелева для встановлення контактів із врангелівським командуванням. Раніше туди ж і з тією ж метою було відправлено Нестеренка (Отчет, 1994, с. 136). Автори звіту стверджували, що Федорченко виношував плани отримати від білих зброю, а потім повернути її проти них же (Отчет, 1994, с. 137).

У серпні 1920 р. Брова скликав другий з'їзд повстанських командирів, який відбувся у Саксаганському лісі (Отчет, 1994, с. 137). Цей з'їзд, напевно, потрібний був Федорченкові, аби переконати катеринославських повстанців повернути зброю проти білих, замирившись із червоними. Проте саме червоні розбили Федорченка, коли він поспішав назустріч спеціальному загону врангелівських офіцерів, які мали влитися в лави катеринославських повстанців та очолити їх (Отчет, 1994, сс. 137, 139, 140).

Автори звіту визнавали, що активізація білих у Північній Таврії вплинула на пожвавлення й повстанського руху в тилу червоних (Отчет, 1994, с. 137). Тільки у Криворізькому повіті влітку 1920 р. утворилося дві повстанські організації. Одну, очолювану отаманами І. Клепачем та

В. Шклярком, утворили члени партії боротьбистів (Отчет, 1994, с. 138). Другу, більш активну, очолив Степовий (К. Пестушко), якому підпорядковувалися отамани Іванов, Гниненко, Петренко та ін. Повстанком Клепача і Шкляра був швидко розгромлений катеринославськими чекістами: частина повстанців перейшла до партизанських дій, інша частина (Кравченко, сестри Бабенко) приєдналася до Степового. Останній відмовився визнавати зверхність Федорченка (Отчет, 1994, с. 139), що, звісно, не сприяло консолідації катеринославських повстанців. Організація Степового розрослася до 20 тис. чол. Хоч Степовий виступав під гаслом «Самостійної України», він, на переконання чекістів, мав стійкі зв'язки із врангелівським командуванням, хоча і не просив у білих допомоги. Степовий діяв не тільки на території Катеринославщини, але й Південної Київщини. Розбитий там, він тимчасово розпустив своє військо (Отчет, 1994, сс. 138, 139).

Ще одна повстанська організація була створена сільськими вчителями на Нікопольщині, її очолював А. Рибалко-Зірка. Нікопольська організація намагалася встановити контакти з Катеринославським повстанкомом і мала зв'язок з емісаром Петлюри Чорноморцем (Толчинським) (Отчет, 1994, с. 139). Позаяк до повіту впритул наблизилися війська Врангеля, Зірка встановив контакти і з врангелівським генералом Шинкаренком.

Група врангелівських офіцерів, яка мала об'єднатися із Федорченком, була розгорнута у 1-й партизанський Український загін. Автори звіту губчека переконують, що частина цих офіцерів насправді були українськими само-стійниками, що планували повернути зброю проти білих (Отчет, 1994, с. 140). Поки ж ця група, розташувалась у с. Плавки (зараз затоплене водами Каховського водосховища), стала основою концентрації місцевих повстанців: до неї приєдналися олександрівський отаман Чорна Хмара та мелітопольський отаман Семенко. 27 вересня 1920 р. об'єднані загопи почали переправу через Дніпро, але в районі села Біленьке вони були розгромлені червоними. Був змушений перейти на лівий берег і Федорченко. Всі повстанці, які приєдналися до білих, тепер, коли врангелівці почали відступ до Криму, були змушені відступати з ними або розходитися по домах (Отчет, 1994, с. 141).

Автори звіту губчека із задоволенням констатували, що у жовтні 1920 р. повстанський рух Катеринославщини вже не так загрожував владі комуністів (Отчет, 1994, с. 141): криворізькі та нікопольська організації припинили існування, губерньський повстанком не був активним, махновці уклали з червоними мир. «...На території Катеринославської губернії оперували

лише незначні банди, які почасти вийшли із загону Степового, почасти сформовані заново. Іноді Катеринославщину відвідував Брова, проте жодна з банд не була чимось серйозним» (Отчет, 1994, с. 141). В цей час був узятий у полон начальник кавалерії Степового І. Тишанін (Іванов), який намагався приєднатися до махновців, розгромлено підпілля Степового, вбито Клепача, Терещенка, заарештовано отамана Гниненка. Сам Степовий з помічником Лютим (Я. Черевиком) перейшов на нелегальне становище (Отчет, 1994, с. 141). Щоправда, у Верхньодніпровському повіті ще діяли залишки його формування, для знищення яких катеринославська губчека доклала значних зусиль (Отчет, 1994, с. 46).

Восени 1920 р. в Солонянському районі активізувався загін отаманів Семисенка та Бондаренка. Через доктора Гелєва цей загін мав зв'язок з Цупкомом (Отчет, 1994, с. 142). Під виглядом зв'язківців від Брови чекісти змогли впровадити до солонянського загону своїх агентів, які організували вбивство доктора Гелєва, дізналися про явки повстанців і підпільників у Катеринославі та деяких селах. Як констатували автори звіту губчека, «весна 1921 р. принесла петлюрівщині повний розквіт і разом з тим і загибель» (Отчет, 1994, с. 84). Операція з виявлення петлюрівського підпілля тривала до квітня 1921 р., коли за допомогою чекістських агентів та завербованих повстанців вдалося арештувати ад'ютанта Гелєва Кравченка, холоднороського отамана Ю. Ільченка, зв'язківця отамана Гулого М. Цибенка (Отчет, 1994, сс. 144, 145). На допитах деякі арештанти давали цінну інформацію про петлюрівське підпілля що діяло на Правобережжі, зв'язки з Цупкомом та окремими повстанськими загонами тощо, а в подальшому виступали як агенти і провокатори (Отчет, 1994, с. 145). Найголовніше: чекісти дізналися про плани Петлюри розпочати виступ повстанців у всіх регіонах країни. Під час спроби арешту в перестрілці загинув К. Пестушко (Степовий) (Отчет, 1994, с. 148). Повстанський загін Семисенка був розгромлений, вцілілі здалися в полон на умовах амністії (Отчет, 1994, с. 149). Протягом травня-червня 1921 р. було арештовано давніх керівників катеринославських повстанців О. Нестеренка та А. Рибалку-Зірку (Отчет, 1994, сс. 150, 151). Останній став активним агентом губчека. Як наслідок, у червні чекістам вдалося вийти на слід Всеукраїнського повстанського комітету і заарештувати його очільників (Отчет, 1994, сс. 150, 151). 25 серпня того ж року арештовані по цій справі 52 особи, включаючи 10 жінок, були розстріляні чекістами в Жандармській балці Катеринослава (Зінченко, 2011).

Ще одну справу, по якій проходили пропетлюрівські отамани М. Малашко, Т. Гладченко, Дяківський, автори звіту назвали «Креатура Петлюри» (Отчет, 1994, сс. 155–159). Малашко, який оперував переважно у Верхньодніпровському повіті, як повстанський отаман улаштувався ще в 1919 р. у боротьбі проти білих. Коли в регіон прийшли червоні, він приєднався до них, але відмовився вести свій загін на фронт. В Олександрії був арештований чекістами, втім, організував вдалу втечу. На початку березня 1920 р. його командири вирішили повстати проти комуністів і здійснили напад на Верхньодніпровськ, убивши там 21 особу (Отчет, 1994, с. 156). Протягом 1920 р. Малашка, Гладченка, їх соратники (9 осіб) були арештовані та розстріляні (Отчет, 1994, с. 159).

У 1920 р. у Сурсько-Михайлівській волості Катеринославського повіту фельдшер Левін спробував створити повстанський осередок і зв'язатися з командуванням Петлюри. За основу організації він узяв т. зв. селянську самоохорону, дозволену радянською владою, комплектуючи її надійними людьми. В цій справі, як з'ясували чекісти, Левіну допомагали М. Брова та Д. Сердюк. Чекісти здійснили арешти і в цілому розгромили цю організацію. На волі залишився лише отаман Брова. У звіті матеріали про організацію об'єднані у справі «Петлюрівська механіка» (Отчет, 1994, сс. 159, 160).

Інша справа звіту, «Відгомони петлюрівщини» (Отчет, 1994, сс. 162, 163), присвячена І. Черненку, якого керівник губернського повстанкому в 1920 р. призначив отаманом Новомосковського повіту. Підпорядковане Черненку підпілля існувало в Кам'янці, Обухівці, Петриківці, Єлизаветівці, з підпіллям координував свою діяльність перещепинський отаман Матвієнко. Катеринославські чекісти викрили підпілля, арештували й розстріляли Черненка, хоча загін Матвієнка продовжив боротьбу.

Окрема справа, «Золотопогонний «Самостійник»», присвячена згаданому вже Гниненку-Вовгурі (Отчет, 1994, сс. 163, 164). У 1919 р. Гниненко очолював повстанський загін проти денікінців у Жовтрянській волості Верхньодніпровщини. На початку 1920 р. він співпрацював із радянською владою, але, розчарований її політикою, приєднався до організації Степового. Після розгрому останнього Гниненко переховувався у підпіллі на Криворіжжі, але був виявлений чекістами та розстріляний.

«Справа Котівської самоохорони» (Отчет, 1994, сс. 164, 165) присвячена ще одному випадку створення селянами села Котівка з дозволу влади сільської самоохорони, до складу якої входили 64 особи. Котівська самоохорона мала власну раду, підтри-

мувала, як з'ясували чекісти, контакти з отаманом Садовим і підтримувала гасла УНР. Чекісти розпустили самоохорону, розстрілявши 23 її учасників.

По справі «Змова боротьбистів» автори звіту доповіли про діяльність боротьбистської організації Клепача на Криворіжжі (Отчет, 1994, с. 166). Чекісти розстріляли по цій справі чотирьох чоловік.

Не зважаючи на впевненість катеринославських чекістів у повному розгромі національного повстанського руху у першій половині 1921 р., окремі повстанські загони відповідної орієнтації продовжували боротьбу і в другій половині року. Самі чекісти зізнавалися, що наприкінці літа 1921 р. на Криворіжжі діяла «банда Іванова петлюрівського забарвлення» (Отчет, 1994, с. 129). Повстанці Іванова були пов'язані з Холодним Яром, який мав вплив на «політичний настрій повіту».

Висновки. Аналіз звіту свідчить, що в 1920–1921 рр. діяльність катеринославських чекістів була спрямована переважно на придушення українського повстанського руху в регіоні. Катеринославщина була стратегічною зоною, яка поєднувала промислово важливі Донбас і Кривбас, тому влада проявляла зацікавлення у якомога швидшому заспокоєнні місцевого населення. Водночас більшість населення губернії складали селяни, невдоволення яких аграрною політикою правлячого режиму і підживлювало повстанський рух. Катеринославщина

знаходилася майже в центрі України і тому була зоною дії повстанців як махновської, так і петлюрівської орієнтації.

Звіт доволі повно і детально інформує про динаміку боротьби державних силових структур з повстанцями. Очевидно, що в 1920 р. влада більше переймалася загрозою з боку формувань Н. Махна. Чекісти явно боялися впливів махновців на населення, а також його здатності захопити Катеринослав. Вихід Махна за межі губернії в 1921 р., очевидно, їх заспокоїв.

У 1921 р. основну увагу катеринославські чекісти приділяли ліквідації петлюрівського підпілля, зосередженого переважно у правобережній частині губернії. Петлюрівці, на відміну від махновців, спромоглися об'єднати селянських повстанців та міських підпільників, мали контакти з військовим урядом в екзилі, що, безперечно, турбувало радянську владу. Тому можна зрозуміти триумфальний пафос авторів звіту в повідомленнях про знищення петлюрівських організацій.

У цілому звіт Катеринославської губчека є важливим джерелом з історії українського повстанства, яке заслуговує на повноцінний аналіз і використання в синтетичних і спеціальних дослідженнях вітчизняної історії.

Бібліографічні посилання

Архірейський, Д. В., 1998. До питання про створення єдиної державної системи придушення селянського повстанства в Україні у 1919–1921 рр. *Південна Україна ХХ століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*, вип. 1(4), сс. 139–146.

Архірейський, Д. В., 2015. *Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр.* Київ: Тем-пора.

Белаш, А. В. и Белаш, В. Ф., 1993. *Дороги Нестора Махно. Историческое повествование.* Киев: РВЦ «Проза».

Верстюк, В. Ф., 1991. *Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921).* Київ: Наукова думка.

Ганжа, О. І., 1992. Селянський рух на Україні при переході до непу: бандитизм чи повстанство? *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, вип. 2, сс. 30–35.

Гончар М. В., 2007. *Селянський повстанський рух на півдні України: (1918–1921 роки).* Київ; Херсон: Промсвіта.

Дутчак, В. В., 2008. *Український національно-визвольний рух на Катеринославщині 1917–1930 рр.* Дніпропетровськ: Пороги.

Зінченко, С., 2011. До 90-річчя розстрілу повстанців встановили хрест на місці загибелі. *Промінь просвіти*, 15 вересня. Доступно: <https://pprosvita.at.ua/news/do_90_richchja_rozstrilu_povstanciv_vstanovili_khrest_na_misci_zagibeli/2011-09-18-597>.

Ковальчук, М., 2009. Повстансько-партизанський рух на Катеринославщині в серпні – на початку жовтня 1919 р. *Питання історії України*, вип. 12, сс. 43–48.

Котляр, Ю. В., 2003. *Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925).* Миколаїв; Одеса: ТОВ Ві Д.

Мельник, О. О., 2018. *Антибільшовицький рух опору на Криворіжжі (1919–1923).* Кривий Ріг: Видавець Роман Козлов.

Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии. С 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г., 1994. Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро».

Тимошук, А. В., 1996. *Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921).* Симферополь: Таврия.

References

- Arkhireiskiy, D. V., 1998. Do pytannia pro stvorennia yedynoi derzhavnoi systemy prydushennia selianskoho povstanstva v Ukraini u 1919–1921 rr. [On the creation of a unified state system for the suppression of peasant insurgency in Ukraine in 1919–1921]. *Pivdenna Ukraina XX stolittia. Zapysky naukovo-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy ZDU*, issue 1(4), pp. 139–146 (in Ukrainian).
- Arkhireiskiy, D. V., 2015. Makhnovska veremiia. Ternystyi shliakh Revoliutsiinoi povstanskoi armii Ukrainy (makhnovtsiv) 1918–1921 rr. [Makhnovist rotation. The thorny path of the Revolutionary insurgent army of Ukraine (Makhnovists) 1918–1921]. Kyiv: Tempora (in Ukrainian).
- Belash, A. V., and Belash, V. F., 1993. *Dorogi Nestora Makhno. Istoricheskoe povestvovanie* [Roads of Nestor Makhno. Historical narrative]. Kiev: RVTs «Proza» (in Russian).
- Verstyuk, V. F., 1991. Makhnovshchyna: Selyans'kyi povstans'kyi rukh na Ukraini (1918–1921) [Makhnovshchyna: Peasant Insurgent Movement in Ukraine (1918–1921)]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Hanzha, O. I., 1992. Selyans'kyi rukh na Ukraini pry perekhodi do nepu: bandytyzm chy povstanstvo? [Peasant movement in Ukraine in the transition to NEP: banditry or insurgency]? *Problemy istoriyi Ukrainy: fakty, sudzhennya, poshuky* [Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches], issue 2, pp. 30–35 (in Ukrainian).
- Honchar M. V., 2007. *Selyans'kyi povstans'kyi rukh na pivdni Ukrainy (1918–1921 roky)* [Peasant rebel movement in southern Ukraine, 1918–1921]. Kyiv; Kherson: Prosvita (in Ukrainian).
- Dutchak, V. V., 2008. *Ukrayins'kyi natsional'no-vyzvol'nyy rukh na Katerynoslavshchyni 1917–1930 rr.* [Ukrainian National Liberation Movement in Katerynoslav Region, 1917–1930]. Dnipropetrovsk: Porohy (in Ukrainian).
- Zinchenko, S., 2011. Do 90-richchya rozstrilu povstanciv vstanovyly khrest na mistsi zahybeli [By the 90th anniversary of the shooting, the insurgents had established a cross at the point of death]. *Promin' prosvity* [The beam of enlightenment], September 15. Available at: <https://pprosvita.at.ua/news/do_90_richchja_rozstrilu_povstanciv_vstanovili_khrest_na_misci_zagibeli/2011-09-18-597>.
- Kovalchuk, M., 2009. Povstans'ko-partyzans'kyi rukh na Katerynoslavshchyni v serpni na pochatku zhovtnya 1919 r. [The rebel-guerrilla movement in Katerynoslav region in August at the beginning of October 1919] *Pytannya istoriyi Ukrainy* [Questions about the history of Ukraine], issue 12, pp. 43–48 (in Ukrainian).
- Kotlyar, Yu. V., 2003. *Povstanstvo. Selyans'kyi rukh na Pivdni Ukrainy (1917–1925)* [Rebellion. Peasant Movement in the South of Ukraine (1917–1925)]. Mykolayiv; Odesa: TOV ViD (in Ukrainian).
- Melnyk, O. O., 2018. *Antybil'shovyts'kyi rukh oporu na Kryvorizhzhzi (1919–1923)* [Anti-Bolshevik resistance movement in the Kryvorizhzhzia (1919–1923)]. Krivyi Rih: Published by Roman Kozlov (in Ukrainian).
- Otchet Ekaterinoslavskoy gubernskoy chrezvychaynoy komissii. S 1 yanvarya 1920 g. po 1 noyabrya 1921 g.* [Report of the Ekaterinoslav provincial emergency commission. From January 1, 1920 to November 1, 1921], 1994. Dnipropetrovsk: VPOP «Dnipro» (in Russian).
- Timoshchuk, A. V., 1996. *Anarkho-kommunisticheskie formirovaniya N. Makhno (sentyabr' 1917 – avgust 1921)* [Anarcho-communist formations N. Makhno (September 1917 – August 1921)]. Simferopol: Tavriya (in Ukrainian).